

Colofon

UITGAVE

Uitgeverij Koninklijke Van Gorcum, Assen

GRAFISCHE VERZORGING EN OMSLAG

AlbertsKleve, bureau voor grafisch ontwerp BNO, albertskleve.nl

FOTO OMSLAG

Bert Otten

DRUK

Drukkerij Van Gorcum, Raalte

© 2022, Uitgeverij Koninklijke Van Gorcum BV, Postbus 43, 9400 AA Assen.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16 h Auteurswet dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

NUR 693

ISBN 9789023258841

Eerste druk, 2022

Voorwoord

Tot aan de Tweede Wereldoorlog kende Groningen een bloeiende Joodse gemeenschap. De meeste Joodse stadjsers woonden vlakbij de synagoge in de Folkingestraat, of in de Schildersbuurt. In het najaar van 1942 werden zij bijna allemaal naar Kamp Westerbork gebracht, een tussenhalte op weg naar de vernietigingskampen Sobibor en Auschwitz. Van de ongeveer 2800 Joodse Stadjsers, overleefden slechts zo'n 200 de oorlog.

In een aantal gemeenten in Nederland is onderzoek gedaan naar het handelen van de overheid met betrekking tot Joodse eigendommen. De gemeente Groningen heeft dit onderzoek ook laten uitvoeren. Zo is in het onderzoek ook ingegaan op de rol van de gemeentepolitie, hoe de gemeente en samenleving omgingen met de zorg en opvang van oorlogsslachtoffers en hoe we tot op de dag van vandaag vorm en inhoud hebben gegeven aan gedenken en herinneren. Het gebied van het onderzoek omvatte de huidige gemeente Groningen, inclusief de voormalige gemeenten Ten Boer, Haren, Hoogkerk en Noorddijk.

Het onderzoek heeft vier vragen willen beantwoorden: Hoe verliep de omgang met Joods onroerend goed en de Joodse inwoners in Groningen, zowel in als na de oorlog? Welke rol speelde de gemeente Groningen hierbij? In welke mate droeg zij verantwoordelijkheid? Welke bewegingsruimte had de gemeente in de oorlog om af te wijken van het Duitse beleid?

We stellen deze vragen om recht te doen aan het verleden, maar ook om te leren en te herinneren. Om te begrijpen hoe makkelijk een democratie aangetast kan worden en hoe sluipenderwijs individueel en collectief moreel besef kan afbrokkelen, vertroebeld kan raken en soms terzijde kan worden geschoven. Maar ook om onszelf af te vragen wat dit betekent voor ons handelen in het heden. Een oordeel vormen over het verleden is makkelijk, maar als het ons gedrag in het heden niet verandert, wat hebben we er dan van geleerd?

Dit onderzoek biedt ons handvatten om die vragen te gaan beantwoorden. Dat is vooral mogelijk dankzij het uitmuntende werk van de onderzoekers van de Rijksuniversiteit Groningen. Wij zijn hen zeer erkentelijk voor het indrukwekkende boek dat hier nu voorligt. Het is nu aan ons om er in het hier en nu betekenis aan te geven.

Koen Schuiling, burgemeester van Groningen

Inhoud

Inleiding – Stefan van der Poel	9
Joods leven aan de vooravond van de oorlog – Stefan van der Poel <i>‘De vrienden van m’n vader’</i>	12
Joods vastgoed: ontvreemding en rechtsherstel – Stefan van der Poel <i>‘Gestolen goed gedijt niet’</i>	22
De Groningse gemeentepolitie – Wessel de Boer en Christiaan Gevers <i>Tegenstellingen in het Groningse politiekorps tijdens en na de bezetting</i>	40
Terugkeer, opvang en zorg – Charlotte Dommerholt en Renske van Donk <i>Met lege handen in een stille stad</i>	66
Paradoxen rond herinneringscultuur – Stefan van der Poel <i>Hoe de leegte zichtbaar maken?</i>	96
Gebruikte afkortingen	118
Noten	119
Archieven en literatuur	137
Persoonsregister	141
Beeldverantwoording	144
Dankwoord	145
Personalialia	146

Inleiding

Stefan van der Poel

Hoe afwezigheid te verbeelden? Die vraag werd actueel bij het bepalen van het omslag van dit boek. Uiteindelijk viel de keuze op een afbeelding van een lege Grote Markt. De markt zelf is als zodanig nauwelijks herkenbaar, slechts het patroon van de windroos in het plaveisel is te herleiden naar het Groningse plein. Alleen wanneer de kijker zich hoog boven het marktplein verheft, wordt de windroos zichtbaar. De windroos, in 1926 aangebracht, kan ook overdrachtelijk worden geïnterpreteerd, als een oeroude basis voor het kompas, die letterlijk richting geeft aan het bestaan. De afbeelding ademt tegelijkertijd tijdloosheid en kan zowel eind jaren twintig zijn genomen, als in de jaren dertig, de oorlogsjaren, de jaren vijftig, alsook in de huidige tijd. Gewoonlijk is de markt gevuld met geluid en beweging, maar niet op deze afbeelding. De mens is hier afwezig, een afwezigheid die nog wordt versterkt door de drie duiven.

Lege plekken. Groningen en zijn Joodse stadgers in en na de oorlog tracht de afwezigheid van de Joden zichtbaar en invoelbaar te maken. Voor de oorlog leefde in de stad Groningen een Joodse gemeenschap van ongeveer 2.800 mensen, waarmee Groningen na Amsterdam, Den Haag en Rotterdam de grootste Joodse gemeenschap in Nederland had. Gezien de perifere ligging van de stad kon hier met recht gesproken worden van *mediene* (provincie).

Geografisch beperkt dit onderzoek zich tot de grenzen van de huidige gemeente Groningen, dus inclusief Noorddijk, Ten Boer, Haren en Hoogkerk. Natuurlijk bepalen nationale en internationale ontwikkelingen anderzijds de positie van Groningen en deze kunnen dan ook niet geheel buiten dit verhaal blijven.

Het boek bestrijkt grofweg de periode tussen 1940 en 1955. Geregeld wordt de naoorlogse periode echter wat opgerekt, zeker in het hoofdstuk over de herinneringscultuur. De gevolgen van de oorlog zijn immers tot op de huidige dag zichtbaar en voor velen voelbaar. Het openingshoofdstuk blijkt juist weer verder terug in de tijd en geeft een beeld van de Joodse gemeenschap aan de vooravond van de oorlog.

Het onderzoek plaatst het eerder voltooid rapport *Lege plekken. Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen 1940-1955* in een bredere context. Dit rapport van Maarten Duijvendak en Stefan van der Poel verscheen in november 2021.¹ Verwijzen de lege plekken in het rapport in de eerste plaats naar de lege woningen en bedrijven van Joodse stadgers; in dit boek verwijzen deze tevens naar de lege plekken die de Joden in de herinneringscultuur van Groningen achterlieten. Zowel het rapport als dit boek is geschreven in opdracht van de gemeente Groningen.

In het hoofdstuk over Joods vastgoed – huizen, bedrijfspanden en land – wordt het proces van ontvreemding tijdens de oorlog uiteengezet evenals het rechtsherstel na de oorlog. De gemeentelijke betrokkenheid bij deze processen krijgt veel aandacht. Deze gemeentelijke betrokkenheid komt ook naar voren in het hoofdstuk over terugkeer en opvang van naoorlogse Joodse repatrianten en de zorg voor hen. Dat bevat een analyse van de wijze waarop zij werden opgevangen, de ambtelijke procedures die zij moesten ondergaan en de rol die de gemeente en gemeenschap hierbij speelden. Ook het functioneren van de Groningse politie wordt onderzocht: de wijze waarop de politie door de Duitse bezetter werd ingeschakeld en de vatbaarheid van het personeel voor de idealen van de Nieuwe Orde. Welke dynamiek trad aan het licht bij de overgang van een democratisch naar een dictatoriaal bezettingsbestuur? Hoe verhielden de formele en morele verantwoordelijkheid van de politieambtenaar zich tot elkaar? Na de oorlog volgde een grootschalige zuivering van het korps, waarbij dertig procent van het personeel werd verwijderd. Het boek besluit met een hoofdstuk over de naoorlogse Groningse herinneringscultuur. Beschreven wordt hoe de herinnering aan de Joodse gemeenschap in Groningen vorm kreeg en hoe in iedere periode nieuwe accenten werden gelegd binnen die herinneringscultuur.

Op 5 mei 1995 vormde de windroos het middelpunt van een opmerkelijke activiteit. Het ‘Komitee 50 jaar bevrijding – 1000 jaar verder’ bedacht in samenwerking met de gemeente Groningen en het *Nieuwsblad van het Noorden* het plan om in het hart van de windroos op tien meter diepte een koker met een microfilm te plaatsen. Het aanbrengen van de koker bleek minder eenvoudig dan voorzien: zwerfkeien verhinderden dat de koker dieper dan twee meter de grond in kon. De microfilm bevat een compilatie van een zestigtal krantenpagina’s, ontworpen door lezers van het *Nieuwsblad*. Deze lezers reflecteerden op oorlog, bevrijding, heden, verleden en toekomst. Notarieel is vastgelegd dat de koker pas op 5 mei 1995 om twaalf uur ’s middags weer naar boven mag worden gehaald.² In het hart van de windroos ligt nu een ronde stenen plaquette van circa vijftig centimeter in doorsnee met daarop de tekst ‘5 mei 1995 50 jaar bevrijding – 5 mei 2095 1000 jaar in vrijheid verder’.

Een dergelijke handreiking naar een verre toekomst beoogt deze studie niet. In dit boek wordt bovenal teruggeblikt en wagen de auteurs zich niet aan verre toekomstperspectieven. Wel geven zij enige duiding en richting aan het verleden: de besluiten die destijds zijn genomen, de overwegingen die toen zijn gemaakt, de veranderende perspectieven door de jaren heen, en de betekenis van de leegte die is achtergebleven. Het uitgangspunt bij dit onderzoek was niet zozeer om morele oordelen te vellen, maar veeleer om morele dilemma’s te belichten. Dilemma’s die werden bepaald door de omstandigheden van het moment en de bijbehorende risico’s. Eveneens wordt gekeken hoe de genomen besluiten tot stand kwamen, welke morele afwegingen daaraan voorafgingen, en hoe die besluiten vervolgens uitpakten. De positie van de Nederlandse ambtenaren tijdens de bezetting was weinig benijdenswaardig. Dienden zij zo lang mogelijk aan te blijven om de burgers te beschermen en op deze wijze erger te voorkomen? Of dienden zij juist vroegtijdig af te treden om zo

duidelijk te maken dat er een morele grens was bereikt die niet overschreden mocht worden? De regering formuleerde in mei 1937 een nota: *Aanwijzingen betreffende de houding, aan te nemen door de bestuursorganen van het Rijk, de provinciën, gemeenten, waterschappen, veenschappen en veenpolders, alsmede door het daarbij in dienst zijnde personeel en door het personeel in dienst bij spoor- en tramwegen in geval van een vijandelijke inval*. De nota werd in 1938 naar de betreffende bestuursorganen verstuurd. Het uitgangspunt was dat de overheidsdiensten bij een vijandelijke inval in het belang van de bevolking zo goed mogelijk moesten blijven functioneren. Een naoorlogse Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945 concludeerde echter dat deze richtlijnen onvoldoende bekend waren bij de ambtenaren en hen evenmin voldoende hadden voorbereid op een langdurige bezetting door nazi-Duitsland.³ De *Aanwijzingen* waren veeleer gebaseerd op het algemene volkenrecht dan op de anti-Joodse maatregelen die al in 1933 door de nazi’s in Duitsland waren ingevoerd.

Het is al met al een treurigstemmend maar tegelijkertijd noodzakelijk onderzoek geworden. Het siert de gemeente Groningen dergelijke lastige en confronterende vragen aan de orde te willen stellen.

Toch overheersen ook na dit onderzoek de stilte en de afwezigheid. De Britse schrijver Edmund de Waal stelde in een interview naar aanleiding van zijn onderzoek naar de Joodse familie Camondo het volgende: ‘Pretenderen dat je iets kunt herstellen is zinloos. Wat je wel kunt is verlies markeren.’⁴ Dat is ook wat dit boek voor ogen heeft: trachten de lege plekken te markeren die in Groningse straten, op pleinen, in de synagoge, binnen gezinnen en binnen de herinneringscultuur zijn ontstaan. En mogelijk dat op die manier de leegtes en afwezigheid even worden opgeheven.

Joods leven aan de vooravond van de oorlog

‘De vrienden van m’n vader’¹

Elie Aron Cohen (1909-1993) groeide op in de Folkingestraat, de straat die lange tijd het centrum vormde van de ‘Joodse buurt’ in Groningen.² Een straat waar zowel Joden als niet-Joden leefden en waar zich niet alleen de synagoge, het rabbinaatshuis en een Joods leerhuis (*Ets Haïm*) bevonden, maar ook een christelijke lagere school. De bewoners van de Folkingestraat waren vooral kleine middenstanders: bakkers, slaggers, poeliers, kledinghandelaren, en een enkele café- en hotelhouder. Een wat opmerkelijker etablissement was het bordeel, of – zoals het toen heette – ‘café met damesbediening’, van de niet-Joodse ‘moeke Niemeijer’.³ Ook dit pand vormde een onderdeel van de straat. Elie woonde er schuin tegenover en schreef over ‘moeke’:

‘Ook wij jongetjes stonden op goede voet met moeke Niemeijer en de bij haar inwonende vrouwen. We deden graag boodschappen voor ze, en ieder jaar mochten wij met Kerstmis cadeautjes halen, die bij de stralende kerstboom op ons lagen te wachten. Wij vonden dit de meest normale zaak van de wereld.’⁴

Dit beeld van Joodse jongetjes, cadeautjes uitpakkend onder ‘moeke’s’ kerstboom symboliseert in meer dan één opzicht de mate van integratie die de Groningse Joden rond 1920 hadden bereikt. Een integratie die, staatsrechtelijk gezien, aanving met het emancipatiedecreet uit 1796 waarmee de politieke gelijkstelling van de Joden in Nederland een feit werd. Deze gelijkstelling werd abrupt onderbroken door de anti-Joodse maatregelen die volgden op de Duitse inval in 1940 en de bezetting.

De vrienden van m’n vader (1956) van de niet-Joodse Nico Rost (1896-1967) is ongetwijfeld het bekendste werk over het vooroorlogse Joodse leven in de stad Groningen. Rost portretteerde hierin het Joodse leven zoals hij dat aan de hand van zijn vader leerde kennen: de Joden die, aldus Rost ‘steeds verbonden zullen blijven met de herinneringen aan m’n jeugd.’⁵ Hij beschreef de Folkingestraat als een straat die ‘heel anders’ was dan ‘zovele andere straten in zovele andere steden en landen, waar Joden woonden.’⁶ Hier, aldus Rost, geen drukte en gedrang, geen Hebreeuwse opschriften

Folkingestraat-synagoge in 1913